

Filioque

af Holger Villadsen

Foredrag ved Theologisk Oratoriums sommerkonvent i Maribo Kloster onsdag den 28. maj 2008. Let revideret marts 2009. Den oprindelige karakter af mundtligt foredrag er opretholdt, og der er kun i begrænset omfang tilføjet henvisninger til litteratur og kilder. Foredraget blev holdt, efter at min artikel om Nikænum var publiceret i DTT 2008; der er tale om et vist overlap i forhold til tidsskriftsartiklen, men også om opfølgning og suppleringer.

Indhold

Indledning 1

Forslag til ny oversættelse af Nikænum 1

Ordet »Nikænum« 2

Forskelle mellem græsk og latinsk version 3

Teser om Nikænum 4

Nikænum i dansk liturgisk tradition 5

Læserbredsdebat i 1993 6

Dogmatisk synsvinkel 8

Økumenisk synsvinkel 9

Bilag 11

Indledning

Titlen på foredraget er »filioque«, men det reelle indhold bliver snarere »Nikænum i et dansk perspektiv« – og herunder naturligvis også problematikken med filioque. Min tilgang til emnet er ikke primært bestemt af en dogmatisk eller økumenisk interesse for filioque-problematikken, men hænger sammen med mit tidligere arbejde som sekretær for de danske biskopper i forbindelse

med alterbogen 1992 og den dermed sammenhørende ordning for dansk højmesse.

Højmesseordningen i alterbogen 1992 har Nikænum som én af de to sidestillede muligheder for gudstjenstlig trosbekendelse. Der blev ikke lavet nogen ny oversættelse i 1992, men man brugte blot den forhåndenværende, som ifølge en note i Biskopperne Vejledning (1949/1955) er udarbejdet af Regin Prenter.

Sognepræst Svend Aage Nielsen (Toreby) mente, at lejligheden i forbindelse med autorisation af en ny højmesseordning burde udnyttes til at få autoriseret en ny dansk oversættelse uden filioque, og han fremsatte i den sammenhæng en noget dristig påstand, som jeg muligvis ikke helt har forstået og derfor ikke kan gengive helt rigtigt. Men hvad jeg hørte ham sige er, at det er i modstrid med Danske Lov fra 1683 at have filioque med i Nikænum. Selv om jeg egentlig mente, at det burde være overflødigt, blev jeg involveret i en dokumentation af, at et Nikænum uden filioque lå helt uden for horisonten i 1600-tallet. Det eneste Nikænum man kendte i 1600-tallet, var det Nikænum, som reformationen havde overtaget fra den middelalderlige katolske kirke. Og det havde selvfølgelig filioque med, sådan som det havde været tilfældet i alle vestlige kirker siden ca. år 1000, og mange steder længere tilbage.

Men på den anden side dukkede der heller ikke i undersøgelsen noget op, som på det formelle plan endegyldigt tvinger Folkekirken til at fastholde et Nikænum med filioque. Så jeg er endt med at mene, at i formel henseende står vi i den danske folkekirke i en fri situation og kan vælge at bruge den oprindelige græske grundtekst, som ikke indeholder filioque.

Forslag til ny dansk oversættelse af Nikænum

Jeg vil godt indlede med at læse et forslag til en ny dansk oversættelse af Nikænum. Oversættelsen er foretaget på grundlag af den græske tekst, sådan som den er overleveret i koncilsakterne fra synoden i Chalcedon 451. Her oplæste ærkediakonen Aetios fra

Konstantinopel højtideligt fra en medbragt bog de 150 fædres bekendelse (Konstantinopel 381), som stemmer overens med den store og hellige synode i Nikæa (325). I mit forslag til dansk oversættelse lyder bekendelsen således:

Vi tror på én Gud, Fader og almægtig,
skaber af himmel og jord, af alt synligt og usynligt;
og på én Herre, Jesus Kristus, Guds enbårne Søn,
som er født af Faderen før alle tider,
lys af lys, sand Gud af sand Gud,
født, ikke skabt,
af samme væsen som Faderen,
ved ham blev alt til,
han som for os mennesker og til vor frelse steg ned fra himlen,
blev kød ved Helligånden og jomfru Maria og blev menneske,
som også blev korsfæstet for os under Pontius Pilatus
og blev pint og begravet
og opstod på den tredje dag ifølge skrifterne
og opfor til himlen,
sidder ved Faderens højre hånd
og skal komme igen i herlighed for at dømme levende og døde,
og der skal ikke være ende på hans rige;
og på Helligånden, som hersker og levendegør,
som udgår fra Faderen,
som tilbedes og æres sammen med Faderen og Sønnen,
og som har talt ved profeterne;
og på én, hellig, almindelig og apostolsk kirke.
Vi bekender én dåb til syndernes forladelse.
Vi forventer de dødes opstandelse
og den kommende verdens liv. Amen.

Når man oversætter Nikænum fra den græske tekst fra 381/451, kommer *filioque* ikke med. Det kan vist ikke være nyt for nogen i

denne kreds. Og det er ganske enkelt, hvad jeg foreslår, at vi skal overveje at gøre i Den Danske Folkekirke.

Men jeg ved da udmærket godt, at sagen ikke er helt så enkel. Vi har hidtil i Danmark, gående helt tilbage til katolsk tid, brugt et Nikænum i latinsk version, som jo har et *filioque*. Så det vil være et klart brud med den hidtidige danske tradition at oversætte Nikænum fra den græske grundtekst.

Og *filioque*-problematikken er en indviklet sag, dogmatisk og økumenisk, så at foreslå at oversætte fra den græske tekst kan minde om en løsningsmodel, hvor man hugger den gordiske knude over i stedet for at prøve møjsommeligt at løse den op.

Indtil videre er jeg af den formening, at det kan være en enkel og fremkommelig måde at gøre det på. Men på den anden side skal man da vide noget om, hvad der vil ske, hvis man vælger at hugge en knude over. Det kan jo være, at det er en knude, der holder det hele sammen. Så inden man eventuelt udfører hugget, er det klogt at prøve at orientere sig og prøve at finde ud af, hvor tovenderne fører hen. Hvad vil konsekvenserne være? Hvordan vil situationen se ud bagefter?

Ordet »Nikænum«

Terminologien omkring trosbekendelsen er lidt forvirret. Jeg kan ikke ophæve forvirringen, men jeg kan da prøve at redegøre for, hvad jeg mener, når jeg taler om Nikænum.

Når jeg bruger ordet »Nikænum«, forstår jeg derved det symbol, som er bekendelsesskrift i Den Danske Folkekirke ifølge bestemmelserne i bestemmelserne i Danske Lov fra 1683.

I Biskoppernes Vejledning 1949/1955 og i salmebogen fra 1953 blev den kaldt for »den nikænokonstantinopolitanske trosbekendelse«. Det kan man jo gøre, men jeg er ikke selv begejstret for det ord. Det er et kunstord, som er opfundet i moderne symbolik en gang i løbet af 1600-tallet eller 1700-tallet. I nordisk patristisk sammenhæng finder jeg ordet i en svensk dissertation fra 1754. Det kan måske også findes før den tid, men det er ikke det ord,

de brugte i Danmark i 1600-tallet, da man nedskrev Danske Lov – da talte man om det nikæniske symbol.

Da de skrev Danske Lov troede de formentlig, at den bekendelse, som de henviste til, var bekendelsen fra Nikæa-synoden i 325 – men der tog de fejl. Bekendelsen fra Nikæa 325 er en anden bekendelse, selv om den er beslægtet. Og den kan ikke bruges som gudstjenstlig bekendelse. Den er en dogmatisk lærebe-kendelse, som er beregnet til at blive brugt i dogmatisk sammenhæng og næppe kan bruges i liturgisk sammenhæng. De afsluttende fordømmelser passer ikke ind i en liturgisk sammenhæng. Og den tredje trosartikel er så kort, at den næppe kan siges at være en trosartikel. Den lyder: »og på Helligånden«. Hvor Helligånden udgår fra, udtalte de sig ikke om i Nikæa 325.

Når man i nutidig symbolik taler om »Nikænum«, tænker man på bekendelsen fra Nikæa-synoden 325. Men i 1600-tallet kendte de ikke til den. I en landemodetale fra 1688 formanede biskop Bagger præsterne i Sjællands Stift til, at de skulle sørge for at være i besiddelse af de symbolske bøger. Derfor skulle de anskaffe sig en bog med titlen »Concordia pia« – det er Konkordiebogen, som indeholder et Nikænum, som ikke er det fra 325, men er en anden tekst. (Min kilde her er Zwergius, Det Siellandske Cleresie, 1754, s. 316). Konkordiebogens Nikænum er den latinske vestlige version fra middelalderen.

Når jeg taler om »Nikænum« som folkekirkeligt bekendelses-skrift, er det snarere bekendelsen fra synoden i Konstantinopel 381. I moderne symbolik vil jeg foretrække at kalde denne bekendelse for »Constantinopolitanum«. Fædrene i Konstantinopel 381 og i Chalcedon 451 var godt klar over, at ordlyden fra 381 var en anden end den i 325, men de mente, at den indholdsmæssigt stemte overens med 325 og indeholdt nogle præciseringer, som efterfølgende var blevet nødvendige. Og derfor var bekendelsen fra Konstantinopel 381 også »nikænsk«.

Men hvis Danske Lovs »nikæniske symbol« altså helt klart ikke er det fra Nikæa 325, hvad er det så? Er det den latinske tros-

bekendelse, som blev brugt i den middelalderlige vestlige gudstjeneste og i den tidlige danske reformationskirke, eller er det den græske oprindelige version, sådan som vi med sikkerhed kender den fra synoden i Chalcedon 451?

Og det er så det, der er mit spørgsmål på nuværende tidspunkt. Hvis vi svarer, at det er den vestlige latinske version, følger filioque med. Og hvis vi svarer, at det er den oprindelige græske version fra 381/451, er det uden filioque. Jeg vil mene, at begge svar er mulige og lader sig forsvare.

Hvis man havde spurgt biskop Hans Bagger, der var biskop over Sjælland fra 1675 og var kongens medarbejder ved udarbejdelsen af Danske Lov (1683), Kirkeritualet (1685) og Alterbogen (1688), ville han ikke være i tvivl. Det var den vestlige latinske version, og det var også den, han henviste sine præster til i 1688. Men han sørgede ikke for, at det blev skrevet ned helt præcist. Så det er en mulighed, at vi i dag siger, at Danske Lovs »nikæniske symbol« er det græske Constantinopolitanum fra 381 og ikke den latinske middelalderlige version. Og det gør altså en forskel.

Og det vedrører ikke kun filioque. Der er også andre forskelle, og de skal i givet fald følge med. Efter min vurdering vil det være helt uacceptabelt, både dogmatisk og historisk, at tage den nuværende danske oversættelse og kun udelade ordene »og Sønnen«. Så lad os se på forskellene mellem den græske og den latinske version som helhed.

Forskelle mellem græsk og latinsk version

Der er 6 punkter:

1. Den græske tekst indleder med flertal, »Vi tror på« (*pisteuomen*), hvor den latinske har éntal, »Jeg tror på« (*credo*). Tilsvarende i slutningen, hvor den græske form har »Vi bekender« og »Vi forventer«, mens den latinske har »Jeg bekender«.

2. Forud for »lys af lys« har det latinske tekst et »Gud af Gud«, som ikke findes i Constantinopolitanum 381, men derimod kan genfindes i det oprindelige Nikænum fra 325.

3. Afsnittet om Sønnens inkarnation er formuleret lidt anderledes i den græske tekst end i den latinske. I den græske form er Helligånden og jomfru Maria sidestillet: » ... blev kød ved Helligånden og jomfru Maria«. Den latinske form bruger forskellige præpositioner og vil dermed markere en forskel: »... blev kød ved (*de*) Helligånden af (*ex*) Jomfru Maria«.

4. I tredje artikel karakteres Helligånden i den græske tekst af adjektivet *to kyrion*, men den latinske tekst har substantivet *dominum*. Den græske tekst bør derfor fx oversættes med »Helligånden, som hersker«, mens oversættelsen af den latinske form hidtil har været »Helligånden, som er Herre«.

5. Den græske tekst har et »på« (*eis*) både forud for »Helligånden« og forud for »én hellig, almindelig og apostolisk kirke«. I den latinske tekst der er kun et »på« (*in*) forud for »Helligånden«.

6. I omtalen af Helligåndens udgang har den græske tekst kun et »fra Faderen«, mens den latinske tekst har et »fra Faderen og Sønnen« (*filioque*).

Den store og meget omdiskuterede forskel er den sidste, hvor den latinske version har tilføjet et filioque – og det er denne forskel, jeg koncentrerer mig om i denne sammenhæng. Men de andre hører med, og der kan godt være nogle finesser, som bør analyseres nærmere.

Teserne

Jeg har to gange tidligere holdt foredrag om dette emne med lidt forskellige vinklinger og forskellige manuskripter. Første gang var i 2000 i Forum for Patristik, hvor fokus var på Nikænum som en oldkirkelig tekst med en aktuel og stadig relevant virkningshistorie eller receptionshistorie. Og anden gang var her i Maribo, et andet sted i byen, hvor Lolland-Falsters Stiftskonvent havde sit årlige konvent i 2001. I den sidste sammenhæng havde jeg nogle teser med, som prøvede at sammenfatte nogle centrale hovedpunkter. Og jeg vil godt her tage dem frem endnu en gang.

1. Nikænum er bekendelsesskrift i Den Danske Folkekirke ifølge Danske Lov fra 1683. Imidlertid definerer Danske Lov ikke nærmere, hvad Nikænum er.

2. Nikænum i dansk tradition har hidtil haft Nikænum i middelalderlig latinsk version som grundtekst.

3. Nikænum i oprindelig græsk version (381/451) afviger på flere punkter fra den senere latinske version.

4. Der er etableret en sikker tekstkritisk udgave af den oprindelige græske version af Nikænum (= C fra 381/451).

5. Der er ikke noget i den danske tradition, der tvinger til at betragte enten den latinske version eller den græske version som den eneste mulige grundtekst.

6. Der er ikke noget til hinder for at supplere den eksisterende danske oversættelse, der bygger på den latinske version, med en ny oversættelse, der bygger på den græske version.

Kommentarer til teserne

Ad 1. Vi har nok alle læst eller hørt teksten fra Danske Lov i forskellige sammenhænge, men jeg repeterer den for en ordens skyld:

Den Religion skal i Kongens Riger og Lande alleene tilstædis / som overeens kommer med den Hellige Bibelske Skrift / det Apostoliske / Nicæniske og Athanasii Symbolis, og den Uforandrede Aar et tusind femhundrede og tredive overgiven Augsburgiske Bekiendelse / og Lutheri liden Catechismo.

Danske Lov indeholder ikke nærmere definition af, hvad det nikænske symbol er. En undersøgelse af den forudgående og umiddelbart efterfølgende danske tradition viser klart, at det man har tænkt på, er Nikænum i den kendte latinske middelalderlige version. Hvad de måtte have tænkt, hvis de havde samme viden om symbolhistorie, som vi har i dag, er et rent hypotetisk spørgsmål, som ikke kan besvares med mening eller nogen form for sikkerhed.

Ad 2. I Dansk Teologisk Tidsskrift (årgang 71, 2008, 1-27) har jeg fået trykt en artikel om »Nikænum i dansk liturgisk tradition«, hvor jeg til overmål – synes jeg selv – påviser, at Nikænum hidtil i dansk tradition har haft den latinske middelalderlige version som grundtekst. Jeg vil uddybe det ganske kort om lidt og ellers hen- vise interesserede til at læse artiklen og den indsamlede dokumen- tation.

Ad 3. Forskellene mellem den græske version 381/451 og den latinske middelalderlige version gennemgik jeg kort for lidt siden.

Ad 4. Jeg er ikke selv gået i gang med at forsøge at læse græske håndskrifter, men har da selv set efter i tekstkritiske versioner af Constantinopolitanum. Der er især en udgave af E. Schwartz (i Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft 25, 1926, 38-88). Han er meget kompetent udgiver af tekster fra de oldkirkelige synoder: Acta Conciliorum Oecumenicorum (1914-40). Det er hans udgave, der bliver brugt i Bekenntnisschriften. Desuden er der en nyere kritisk udgave af en italiener, G.L. Dosetti (Il simbolo di Nicea e di Costantinopoli, Roma, 1967). Teksten kan også findes i Mollands »Konfesyonskunnskap«. Derimod er der desværre flere fejl i Constantinopolitanums græske tekst i Nør- gaard-Højens udgave af Den Danske Folkekirkes Bekendelses- skrifter.

Ad 5. Denne tese holder sig lidt overfladisk til teksten i Dan- ske Lov fra 1683. Men jeg har indtil videre altså ikke fundet noget på det formelle plan, der i Folkekirken foreskriver en bestemt tekst. De kirker, der har anerkendt Konkordiebogen, står i en an- den situation, for her er der en officiel udgave af et Nikænum. Tesen skal naturligvis sammenholdes med tese 2, som hævder, at den danske tradition hidtil har holdt sig til Nikænum i den latinske og middelalderlige version.

Ad 6. Denne tese om, at der er fri bane for en ny dansk oversættelse baseret på det græske Nikænum fra 381/451, er ikke det, jeg startede med. Det er jo også helt klart, at det vil være no- get nyt i dansk sammenhæng. Og det er klart, at denne tese bør

udsættes for nøjere kritik, inden man evt. tilslutter sig den. Der er nogle kritiske områder, som jeg hidtil ikke har berørt, og som naturligvis skal med i en eventuel beslutningsproces. Det gælder især en dogmatisk synsvinkel på filioque-problematikken.

Nikænum i dansk liturgisk tradition

Hovedlinjen i den liturgihistoriske undersøgelse, som jeg har fået trykt i Dansk Teologisk Tidsskrift 2008 er, at Nikænum ikke har spillet nogen stor rolle i dansk liturgi efter reformationen – i store perioder har den været helt fraværende.

Som gudstjenstlig trosbekendelse valgte den danske reforma- tion at bruge trossalmen »Vi tro, vi alle tro på Gud«. Den bygger på Luthers trossalme og har et udgangspunkt i Nikænum, men den forholder sig frit til Nikænum og inddrager også elementer fra Apostolikum (fx nedfarten til Dødsriget) og andre fortolkende elementer. Så efter min vurdering er den mest adækvate syns- vinkel at betragte trossalmen som en nyformulering på refor- mationstiden af credo under inspiration af de oldkirkelige tros- bekendelser: Nikænum og Apostolikum.

Jeg har derfor valgt at se bort fra trossalmerne i min undersø- gelse af Nikænum. Den nuværende version af trossalmen læner sig tydeligt op ad den latinske version af Nikænum og siger om Hel- ligånden, at den er »sendt fra Faderen og Sønnen« (Den Danske Salmebog, 2002, nr. 437, vers 3). Men denne klare filioque-allusion går ikke længere tilbage end til Evangelisk-kristelig Psalmebog fra 1798. De ældre versioner er ikke lige så entydige her. Kingos gra- duale har fx i vers 3 en formulering om, at Helligånden er »Lige med Faderen og med Sønnen«. Og det er sådan set ikke lige nøjag- tigt det, der står, hverken i den græske eller den latinske version af Nikænum. Det er relevant at forsøge at inddrage trossalmerne i en drøftelse af filioque-problematikken i dansk sammenhæng, men det har jeg valgt at gå uden om. En stor del af det kan man læse om i Mallings Salmehistorie.

I 1500-tallets liturgiske bøger har jeg fundet et Nikænum to steder, og det er i begge tilfælde med latinsk tekst. Den latinske tekst svarer helt nøjagtigt til den version, som man kan finde i de katolske bøger lige inden reformationen. Jeg har især brugt Missale Lundense fra 1514 og aftrykt dens tekst i artiklen i Dansk Teologisk Tidsskrift.

Den ældste danske reformatoriske bog, der indeholder Nikænum, er Vormordsens messehåndbog fra Malmø 1539. (Bilag 1 indeholder teksten med almindelig typografi, men med oprindelig stavemåde og tegnsætning). Det er en traditionel vestlig latinsk tekst med filioque: *Et in spiritum sanctum dominum et vivificantem, qui ex patre filioque procedit*. Credo følger lige efter evangelielæsningen og inden prædikenen.

I denne fase af reformationen var det ikke helt klart, om man ville fortsætte med at bruge et latinsk Nikænum, men det bliver hurtigt klart, at det ikke skal være hovedformen. Hovedformen for credo i dansk reformatorisk gudstjeneste bliver trossalmen. Det latinske credo bliver kun brugt en gang imellem (i bykirkerne) ved de store fester. Denne praksis afspejles i Niels Jespersøns Graduale fra 1573. Her er et latinsk credo, som er beregnet til at blive sunget juledag, påskedag, pinsedag, helligtrefoldighedssøndag samt ved præstekalente - ellers ikke. Denne praksis har været i brug i 100 år - fra 1540 til 1640, hvor det blev forbudt at bruge latin i danske gudstjenester.

Niels Jespersøns Graduale er en meget officiel bog og er indtil videre det mest autoritative dokument, som viser, at den danske kirke brugte et latinsk credo med filioque. Hvis man går op i petitesse, så kan man se, at teksten hos Niels Jespersøn tre steder afviger fra den latinske tekst, som vi i dag finder i Bekenntnisschriften, men at den på de tre steder har samme tekst som Missale Lundense fra 1514. Det er i sig selv ikke af større interesse, men dog et symptom på, at det ikke var Konkordiebogen, der foreskrev teksten, men den etablerede liturgiske tradition i landet.

I godt 300 år blev Nikænum ikke brugt i Danmark i liturgisk sammenhæng. Den gik ud af brug i 1640, da det blev forbudt at bruge latin, og blev først taget i brug igen i 1949, hvor Biskoppernes Vejledning i en fodnote gav mulighed for undtagelsesvist i at bruge den nikænoconstantinopolitanske trosbekendelse - med filioque i forlængelse af den gamle tradition. En note sidst i bogen anfører, at oversættelsen er lavet af Regin Prenter, som jo bl.a. havde tilknytning til Theologisk Oratorium.

Indtil videre er jeg lidt pas på, hvem der har været primus motor bag forslaget om igen at give mulighed for at bruge Nikænum, men nu i dansk oversættelse. I Dansk Kirkesangs Højmesseforslag fra 1943 skriver de i bemærkningerne til forslaget (s. 9), at man ved særlige lejligheder, om det ønskes, kan benytte den Nicænske Trosbekendelse. I givet fald er det nok K.E. Skydsgaard, der er ophavsmand til forslaget, men det kan gå længere tilbage.

Helt officielt fik Nikænum først igen en plads i dansk liturgi, da alterbogen med tilhørende højmesseordning blev autoriseret i 1992. Oversættelsen er ikke ny, og Helligånden udgår fra Faderen og Sønnen - i overensstemmelse med vestlig liturgi og teologi.

Den historiske undersøgelse viser klart, at det er i bedste overensstemmelse med den hidtidige danske tradition at holde sig til et Nikænum med filioque.

Som udgangspunkt har jeg ikke selv ment, at der var nogen grund til at skulle dokumentere det. Men jeg blev presset ud i det af min daværende lokale kollega, sognepræsten i Toreby, Svend Aage Nielsen.

Læserbrevsdebat i 1993

Efter autorisationen af den nye alterbog i 1992 havde sognepræst Svend Aage Nielsen et læserbrev i Præsteforeningens Blad (nr. 3/1993). Han gav her udtryk for, at det var en fejl, at filioque var opretholdt i Nikænum, og han ønskede udvidelsen med filioque fjernet fra den danske tekst. Jeg gav et halv-officielt svar i et læ-

serbrev kort tid efter (nr. 6/1993), og jeg vil godt citere fra dette svar:

Nikænum som bekendelsesskrift i Den danske Folkekirke indeholder på nuværende tidspunkt udvidelsen med filioque, og det kræver derfor en positiv beslutning at fjerne den. Det kan ikke med rette karakteriseres som en simpel fejl, at filioque er opretholdt. Heller ikke selv om man er uenig i afgørelsen.

Det kan overvejes, om man af økumeniske eller historiske grunde ønsker at fjerne filioque-udvidelsen fra den danske tekst. Og hvis der ellers er enighed om det, er der muligvis ikke formelle hindringer for, at det kan lade sig gøre i forbindelse med en kongelig resolution. Men indtil videre har der ikke kunnet konstateres nogen bred tilslutning til en sådan ændring.

En forpligtende originalform af Nikænum er ikke defineret i dansk sammenhæng. I Danske Lov 1683 anføres Nikænum som et af bekendelsesskrifterne, men der anføres ikke nogen tekst eller henvisning til bestemte tekstudgaver eller bestemte oversættelser. Der er almindelig enighed om, at Nikænum i denne sammenhæng ikke skal defineres som bekendelsen fra Nikæa-konciliet i 325, men som den såkaldte Nikæno-konstantinopolitanske trosbekendelse. Endvidere har det indtil videre også været forudsat, at filioque-udvidelsen skal medtages i den danske tekstform.

I Matzen-Timms »Haandbog i den danske Kirkeret« (Kbh. 1891) bemærkes det eksempelvis om Nikænum som dansk bekendelsesskrift: »Der findes afvigende Affattelser af dette Symbols Udtryk om den Hellig Aands Udgang henholdsvis fra Faderen eller fra Faderen og Sønnen (filioque). Dette sidste udtryk er en senere Tilføjelse, som ikke er optaget i den græske, men derimod i den vesterlandske og derfor også maa forudsættes at skulle medtages i vor Kirkes Affattelse af Symbolet« (s. 124).

Tilsvarende bemærker Leif Grane i sin udgave af Den danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter (Kbh. 1976, s. 21): »Da reformatorerne jo overtog Nicaenum fra den kirkelige tradition, hørte filioque også for dem med til bekendelsen.«

Det er derfor uberettiget, når Svend Aage Nielsen påstår, at der ikke er retsgrundlag i Danske Lovs tekst til at videreføre Nikænum med filioque-udvidelsen. Det har hidtil været det selvfølgelig udgangspunkt, at filioque-udvidelsen hører med i den danske form af bekendelsesskriftet. Så hvis Svend Aage Nielsen vil have mere fast grund under fødderne, må han begrænse sig til at hævde, at det ikke er i modstrid med Danske Lov at fjerne filioque-udvidelsen. Den påstand lader sig muligvis forsvare. Men hvis der skal gennemføres en ændring, skal det i givet fald først besluttes. Og før det besluttes, bør det drøftes grundigt, og der bør konstateres bred tilslutning til en sådan ændring.

Som man nok kan høre, var jeg på det tidspunkt i 1993 ikke meget indstillet på, at der skulle laves en ny oversættelse. Og de betænkeligheder, jeg gav udtryk for dengang, er da stadigvæk relevante. Hvis der skal træffes en ny beslutning på det område, skal man tænke sig godt om. Og man kan ikke finde støtte i den forudgående danske tradition. Jeg åbnede dog for en mulighed, idet jeg fandt, at det muligvis lod sig forsvare at påstå, at det ikke er i eksplicit modstrid med Danske Lov og andre formelle regler i Danmark at fjerne filioque-udvidelsen.

Svend Aage Nielsen var dog ikke interesseret i at bruge åbningen, men fastholdt sin påstand om, at det var i modstrid med Danske Lov at have et Nikænum med filioque. Og så lå den sag vist stille i mange år for mit vedkommende, selv om jeg ikke helt havde glemt den.

Nogle få år senere kom Reinhart Stats bog om »Das Glaubensbekenntnis von Nizäa-Konstantinopel« (Darmstadt 1996), som vi læste i Theologisk Konvent her i stiftet. Det fik mig til at se lidt

anderledes på sagen og komme med et forslag om, at man bruger den græske grundtekst som udgangspunkt for en ny dansk oversættelse - der altså vil blive uden filioque. Men jeg fastholder min gamle vurdering af, at det ikke er noget, man sådan uden videre gør. Det bør drøftes grundigt, og der bør være tilpas bred konsensus om det.

Indtil videre har jeg holdt mig til historiske og formelle synsvinkler. Men jeg er bevidst om, at det ikke er nok. Og jeg vil her til sidst forsøgsvis prøve at inddrage en dogmatisk og en økumenisk synsvinkel.

Dogmatisk synsvinkel

Mit forholdsvis enkle forsøg på en dogmatisk vinkling vil gå ud på at hævde, at vi bliver nødt til at holde begge tolkninger af filioque-problematikken åbne.

Vi har på nuværende tidspunkt filioque med i vores danske oversættelse og i den latinske version, som er den, der primært bruges i akademisk sammenhæng. Vi kan godt stryge selve ordene filioque fra Nikænum - og det følger jo med af sig selv, hvis vi bruger den græske grundtekst - men vi kan ikke hævde, at det er en forkert lære. For så kommer vi i modstrid med os selv og vores hidtidige tradition.

Helt kontant kommer vi i modstrid med Den Athanasianske Trosbekendelse, som helt klart og eksplicit formulerer dette dogme. Jeg citerer artikel 20-22 i dansk oversættelse:

20. Faderen er ikke gjort eller skabt eller født af nogensomhelst.
21. Sønnen er alene af Faderen, ikke gjort eller skabt, men født.
22. Helligånden er af Faderen og Sønnen, ikke gjort eller skabt eller født, men udgående.

Ifølge Athanasianum udgår Helligånden altså fra Faderen og Sønnen. Ordet filioque bruges ikke, men sagen er der helt klart. Og'et

er ikke efterhængt som i filioque, men foranstillet som et: *et filio*. Den latinske tekst til artikel 22 lyder:

Spiritus sanctus a patre et filio, non factus, nec creatus nec genitus, sed procedens.

Hvis vi tilslutter os en bastant østlig kritik af filioque-udvidelsen, så det ikke blot drejer sig om Nikænums tekst, men også hævder, at selve læren er forkert, kommer vi i modstrid med et andet bekendelsesskrift. Og det synes jeg ikke, er god position at anbringe sig i.

Hvis man omvendt insisterer på, at Sønnen absolut skal med, hver gang der tales om Helligåndens udgang, tvinges vi eksempelvis til at hævde, at synoderne i Konstantinopel 381 og Chalcedon 451 tog fejl og førte forkert lære. Og det er heller ikke en god position at anbringe sig i.

Nogen mener så, at denne dobbelthed skal bringes på en bestemt formel. Det er jeg ikke så overbevist om. Men der har da været forskellige forsøg på at sætte ord på en sådan formel, som i givet fald skal være noget i retning af, at Helligånden »udgår fra Faderen gennem Sønnen«. En sådan formel var man faktisk blevet enige om på unionskoncilet i Firenze 1439, men den blev vist nok forkastet af folket i den byzantinske kirke, fordi de østlige teologer kom hjem og fortalte, at de vestlige teologer og præster ikke havde langt skæg.

Hvis jeg skulle prøve at gå mere i dybden, kunne jeg fx ty til en fransk jesuit, Bertrand de Margerie, der i 1994 skrev en artikel med overskriften: »L'Esprit vient du Père par le Fils. Réflexions sur le monopatrisme catholique« (i *Orientalia Christiana Periodica* 60, 1994, 337-362). Han bruger til overskrift netop den gamle formel: Helligånden udgår fra Faderen gennem Sønnen. Hans tese er ganske kort, at begge parter, øst og vest, forsvarer et rigtigt anliggende - og at man derfor skal prøve at undgå at spille de to hver for sig rigtige anliggender ud mod hinanden.

Den østlige tradition vil betone, at Faderen er den første eller primære grund til Helligåndens fremkomst/udgang. Denne position kaldes undertiden i debatten for »Monopatrisme«. Men det bør er jo ikke være fremmed for vestlig tankegang, hvor det eksempelvis i Athanasianums artikel 23 hedder: »Der er altså én Fader, ikke tre fædre, én Søn, ikke tre sønner, én Helligånd, ikke tre hellige ånder«.

Den vestlige tradition vil derimod betone det tætte bånd og samhørigheden mellem Fader og Søn. Og derfor taler man i bekendelsen om, at Helligånden udgår fra Faderen og Sønnen (filioque).

Økumenisk synsvinkel

I den afsluttende økumeniske synsvinkel vil jeg inddrage en tidsskriftsartikel af én af mine patristiske venner fra Lund, Gösta Hallonsten, som nu er professor i systematisk teologi i Lund. Han skrev i 1997 en tidsskriftsartikel med titlen: »Anden och traditionerna – till frågan om strykningen av filioque i trosbekännelsen« (Tro & Liv 3/1997, 11-27).

Foranledningen var, at Sveriges Kristna Råd året før, i 1996, havde udgivet en bog, der indeholdt forslag til nye oversættelser af Apostolikum, Nikænum og Fadervor. I oversættelsen af Nikænum havde de brugt som udgangspunkt den græske grundtekst, og Nikænum indeholdt som følge deraf ikke filioque.

I bogen anbefales det, at de foreslåede oversættelser tages i brug i alle svensksprogede kirker. Jeg er ikke helt ajour med Svenska Kyrkan, men mener ikke, at de formelt har godkendt den nye oversættelse. Derimod har jeg registreret, at det finske kirkeråd i 1998 har godkendt oversættelsen til prøvebrug i gudstjenesterne parallelt med den nuværende oversættelse. Den er trykt i Gudstjänstboken, som er godkendt af kyrkomötet i 2004.

Gösta Hallonsten redegør grundigt for de forskellige aspekter i sagen, men ender med at mene, at forslaget om at stryge filioque er en bjørnetjeneste for økumenikken. Det vil være forkert, skri-

ver han, bare at holde sig til den græske grundtekst, og ud fra den lave en ny oversættelse. Man er nødt til først at have afklaret det teologiske mellemværende mellem Vestkirken og Østkirken.

Nu skal det nok med, at Gösta Hallonsten er konverteret til den romersk-katolske kirke, og det sætter formentligt sit præg på hans betingelse, hvor han giver tilslutning til en model, som en anden katolsk teolog, Andr. de Halleux, har formuleret sådan:

Den romersk katolske kirke vil være i stand til at genoprette trosbekendelsen (NC) og anerkende den grundlæggende sandhed i monopatrismen, når den ortodokse kirke ligeledes godkender autenciteten i filioque, når meningen forstås i sammenhæng med det traditionelle *di byiou* (gennem Sønnen)

Hvis jeg var katolik eller ansat ved Vatikanet, ville jeg måske også mene, at det var en meget relevant måde at gribe sagen an på. Men ud fra en dansk folkekirkelig synsvinkel mener jeg ikke, at det er relevant at forhandle på den måde. I givet fald skulle vi afvente beslutningerne i den romersk-katolske kirke og deponere vores handlemuligheder der. Men det vil jeg ikke mene, er en nødvendig og rigtig fremgangsmåde.

Så kunne man måske mene, at vi i folkekirken skulle føre forhandlinger med den ortodokse kirke, men det kan jeg nu ikke forestille mig, at nogen er interesseret i på højeste plan i den ortodokse kirke - som jo heller ikke bare er én kirke. Og folkekirken er heller ikke for godt udrustet til at sende en forhandlingsdygtig delegation af sted.

Selv om jeg ikke er tilhænger af dansk isolation og enegang, vil jeg i den foreliggende situation mene, at vi i Den Danske Folkekirke godt kan overveje at behandle emnet inden for egne rammer, uden først at skulle forhandle med ortodokse kirker eller den romersk-katolske kirke. Men selvfølgelig bør nogen gøre et forsøg på at orientere sig om, hvordan det i andre kirker vil blive op-

fattet, hvis vi eventuelt beslutter os for at oversætte Nikænum fra den græske grundtekst fra 381/451.

Det er en ganske vigtig sag eventuelt at beslutte sig for at bruge en anden grundtekst til Nikænum end hidtil, men der er også nogen, der vil gøre det unødvendigt indviklet og kompliceret. Jeg forsøger her at argumentere for en mellemvej, hvor vi forsøger at drøfte sagen grundigt og åbent i folkekirken, men ikke lader beslutningerne afhænge af økumeniske forhandlinger, som ligger langt fra den danske hverdag.

Hvis der eventuelt skal gennemføres en ændring, er det største interne problem nok de uklare beslutningsprocedurer og beslutningskompetencer. Men jeg ved da af erfaring, at det er muligt et få dem til at virke.

Den mest regulære mulighed er at få autoriseret en ny oversættelse til brug ved gudstjenester i Den Danske Folkekirke. En anden og mere uofficiel mulighed er at anføre en ny oversættelse af Nikænum i et nyt alterbogstillæg eller noget i den retning. Det var jo faktisk en sådan status, Nikænum havde i perioden fra 1949 til 1992 (i Biskoppernes Vejledning). Og det er nok den mest fremkommelige fremgangsmåde, selv om den er lidt mindre regulær end en egentlig autorisation ved kongelig resolution. I givet fald vil beslutningstagerne i praksis blive de danske biskopper, som dog kun bør beslutte noget på baggrund af tilstrækkelig bred konsensus.

Bilag 1: Vormordsens messeåndbog, Malmø 1539

I Frans Vormordsens messeåndbog fra Malmø 1539 anføres Ni-kænums latinske tekst. Jeg har anvendt S. H. Poulsens facsimile-udgave (Danske messebøger fra reformationstiden, Kbh. 1959).

Credo følger efter evangelielæsningen. Når præsten har læst evangeliet, vender han sig om til alteret og begynder »Credo in vnum deum« på latin. Den benævnes også »Symbolum Nicenum«.

Credo in vnum deum. Patrem omnipotentem factorem celi et terre. visibilium omnium et inuisibilium. Et in vnum Dominum iesum christum filium dei vnigenitum. Et ex patre natum ante omnia secula, deum de deo, lumen de lumine, deum verum de deo vero. Genitum non factum. consubstantialem patri, per quem omnia facta sunt. Qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de celis. Et incarnatus est de spiritu sancto. Ex maria virgine et homo factus est. Crucifixus etiam pro nobis, sub pontio pylato passus et sepultus est. Et resurrexit tertia die secundum scripturas. Et ascendit in celum, sedet ad dexteram patris. Et iterum venturus est cum gloria iudicare viuos et mortuos. Cuius regni non erit finis. Et in spiritum sanctum dominum et viuificantem, qui ex patre filioque pr[oc]edit. Qui cum patre et filio simul adoratur et conglorificatur, qui locutus est per prophetas. Et vnam sanctam catholicam et apostolicam ecclesiam. Confiteor vnum baptisma in remissionem peccatorum, et expecto resurrectionem mortuorum et vitam venturi seculi. Amen.

Der ser ikke ud til at være egentlige tekstafvigelser i forhold til Missale Lundense.

Bilag 2: Jespersøns Graduale, København 1573

I Niels Jespersøns Graduale fra 1573 findes en latinsk tekst til Ni-kænum blandt teksterne til Christi fødselsdag, side 48-53. Overskriften er »Credo«.

Credo in vnum Deum. Patrem omnipotentem, factorem Coeli et Terræ, visibilium omnium et inuisibilium. Et in vnum Dominum Jesum Christum, Filium Dei vnigenitum: Et ex Patre natum ante omnia secula, Deum de Deo, Lumen de lumine, Deum verum de Deo vero, genitum non factum, consubstantialem Patri, per quem omnia facta sunt. Qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de Coelis, Et incarnatus est de Spiritu Sancto, Ex Maria virgine, Et homo factus est. Crucifixus etiam pro nobis sub Pontio Pilato, Passus et sepultus est. Et resurrexit tertia die, secundum scripturas. Et ascendit in Coelum, sedet ad dexteram Patris. Et iterum venturus est cum gloria iudicare viuos et mortuos. Cuius regni non erit finis. Et in Spiritum Sanctum, Dominum et viuificantem, qui ex Patre Filioque procedit, qui cum Patre et Filio simul adoratur, et conglorificatur, qui locutus est per prophetas. Et vnam sanctam catholicam et Apostolicam Ecclesiam. Confiteor vnum baptisma, in remissionem peccatorum. Et expecto resurrectionem mortuorum. Et vitam venturi seculi. Amen.

Den liturgiske kontekst er: Halleluja, sekvens, evangelium, credo, prædikestolssang.

Der henvises også til brug af det latinske credo på påskedag (s. 199), pinsedag (s. 257), helligtrefoldigheds søndag (s. 282) og præstekalente (s. 447).